

СПАДЩИНА В.О.СУХОМЛИНСЬКОГО: ПРОБЛЕМИ ГУМАНІЗАЦІЇ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Спадщина Василя Олександровича Сухомлинського торкається найважливіших педагогічних проблем, допомагає їх вирішенню на рівні сучасних вимог. Це визнано педагогічною громадськістю не тільки України, а й усього світу. Розмови про те, що теорія В.О. Сухомлинського (як і А.С. Макаренка) була прилаштована до компартідеології, а отже, не може заслуговувати на увагу, не мають ніякого підґрунтя.

Не може не вразити гуманістична позиція В.О. Сухомлинського, коли в умовах багатьох деформацій і авторитарно-бюрократичних перекохань людина розглядалась лише як «гвинтик», «коліщатко» у механізмі командно-адміністративної системи. Він зміг подолати вузькі рамки офіційних орієнтирів, обмежень і суворих заборон, збагатив педагогіку новими плідними ідеями та новітніми технічними технологіями їх конкретного втілення.

Сьогодні ми по-новому повинні сприймати його твори — ні в якому разі як догму: кожен мусить шукати своє.

Що ж конкретного для себе може взяти з його спадщини сучасний вчитель історії?

Перш за все, особистий приклад Василя Олександровича. Педагоги всього світу бачать в його особі взірець вихователя, вченого-експериментатора, Вчителя з великої літери. Вимогливість до себе павлівський педагог поєднував з вимогливістю до колег. Вчитель, на його думку, — носій культури, розуму, невичерпне джерело знань та їх світоч. «Якщо знання, якими володіє вчитель у перші роки своєї педагогічної діяльності, відносяться до мінімуму знань, що його треба дати дітям, як 10:1, то до 15—20 років педагогічного стажу це відношення змінюється — 20:1, 30:1, 50:1» (Вибрані твори у 5-ти томах, т.2, с.442. Далі при посиланні на це видання вказуємо лише том і сторінку).

Як відомо, за фахом Василь Олександрович був вчителем-словесником, але, як директор школи, він досконало знав навчальні програми всіх шкільних предметів. «Директору, який глибоко вивчив програму, який знає підручники, легко аналізувати урок, він буде мати моральне право вчити вчителя, давати йому ділові поради» (Центральний державний архів вищих органів влади і Управління України. Далі — ЦДАВО України. Ф. 5097, оп. 1, спр. 712, арк. 11). В.О. Сухомлинському доводилося викладати багато предметів, але історія — чи не єдиний з них, досвід викладання якого він виносив на суд широкої педагогічної громадськості (В. Сухомлинський. Заметки преподавателя истории. — «Учительская газета», 1949, 5 октября; Главное — качество

урока. — Там же, 1950, 11 ноября; Изучаем историю своего колхоза. — Там же, 1951, 11 апреля та ін.). Нам вже доводилось розповідати про це (див.: Г.В. Стрельський, В.М. Абаїмов. Питання викладання історії в творчій спадщині В.О. Сухомлинського. — «Український історичний журнал», 1983, № 11). Сьогодні, на основі спогадів сучасників, ми маємо змогу уявити Василя Олександровича за учительським столом, побачити, як він проводить урок історії. Взагалі, він вважав, що директор школи повинен бути взірцем для колективу, яким він керує. «Директор школи, який тільки перевіряє уроки, контролює роботу вчителів, дає загальні вказівки, щось дозволяє, або не дозволяє — такий директор абсолютно не потрібен ні вчителям, ні вихованцям. Він перетворюється на «п'яте колесо до возу», — писав В.О. Сухомлинський у книзі «Мої педагогічні переконання» (ЦДАВО України. Ф.5097, оп.1, спр.170, арк.1). Тож запрошуємо побувати на уроці з історії, який проводить директор Павлівської середньої школи, звичайно, маючи на увазі всі правила використання спогадів, як історичного джерела, у нашому випадку джерела з історії педагогіки (Спогади про Сухомлинського. К., 1990, с.203—205).

Тема уроку: «Природа і населення давнього Єгипту». На стіні, закриваючи частину дошки, висіла карта Стародавнього світу. Вчитель обвів указкою стародавню країну, написав на дошці слово «Єгипет» і сказав:

— Чому тут жили люди?

І, задумавшись, помовчав. Це було запитання, на яке не треба давати відповідь — це було завдання, над яким слід подумати.

Показав на карті Ніл..., а на дошці лягла крива лінія річки... І повів розповідь-бесіду, час

від часу ставлячи запитання та роблячи зарисовки з обох боків кривої лінії ріки. Розповідаючи, вчитель написав на дошці слова: *оазис, дельта*.

Швидко, не перериваючи розповіді, вчитель малював стебла папірусу. А потім кілька ударів крейдою по дошці — і появилася інша рослина, за нею друга, третя.

Пальми, — прошепотів хлопчик...

Діти слухали, затамувавши подих...

Закріплення у вигляді бесіди. Про все, що цікавило дітей і не тільки по темі уроку, а й хто що чув, бачив, читав...

Здається, що цей урок двадцятирічної давності не такий вже і визначний. Зовсім звичайний, робочий, який сучасний вчитель проводить кожного дня. Можливо, хтось і Ніл, і пальми не малює на дошці, а демонструє за допомогою ТЗН, але важлива суть уроку, про яку треба пам'ятати, розробляючи нову систему шкільної історичної освіти, серцевину якої становить розумове виховання школярів.

Сьогодні мало хто з нас користується цим терміном, а якщо він і вживається, то не в розумінні пріоритетності щодо навчання, а швидше як його синонім. З першого погляду, питання зрозуміле, адже про виховання в процесі навчання мовиться багато. Згадати хоча б сумнозвісне «виховуюче навчання»! Однак...

В.О. Сухомлинський був одним з небагатьох учених-педагогів, хто загострив увагу саме на проблемі розумового виховання, хоча навчання приділяв також чималу увагу. В його підсумковій праці «Проблеми виховання всебічно розвинутої особистості» основний розділ присвячений саме розумовому вихованню.

Своєрідне авторське кредо: *«Той, хто вийшов зі стін школи, може чогось і не знати, але він обов'язково має бути розумною людиною»*. І далі: *«Серцевиною розумової вихованості є світоглядність переконань, побудованих на знаннях»* (1;92,93). Особливе місце у розумовому вихованні займають знання з предметів гуманітарного циклу, зокрема, з історії. Що ж до світоглядної визначеності, то Василь Олександрович привертає нашу увагу до думки Гете: *«Усякий, хто віддаляється від ідей, кінець кінцем залишається при одних відчуттях»* (ЦДАВО України. Ф. 5097, оп.1, спр.121, арк.55). А таке трапляється, бо обмежуємось голими знаннями, якими прагнемо напхати дитячі голови. Проводимо уроки за методою «вчення Маркса всесильне,

тому що воно вірне», змінюючи тільки плюс на мінус. І тому маємо якщо не юних adeptів «соціальної справедливості», то, ясна річ, охоронців «чистоти» національної ідеї.

Моральна протидія політичному радикалізму у наш час — головний напрям, за нашим переконанням, гуманізації історичної освіти. Якщо вчитель (викладач вузу) — справжній вихователь учнів (студентів), то він може і повинен виходити за рамки найбільш близької йому системи ідей. Але це зовсім не означає відмову від власної оцінки історичних і сучасних подій і явищ. *«Я часто прагнув до того, щоб тримати клас у стані спору... В цій ситуації є за і проти. Підліток з інтересом досліджує суперечності і визнає свою точку зору»* (3,462). Це, вважаємо ми, один із шляхів подолання такої перешкоди до гуманізації, як недостатньо чіткого розрізнення наукового історичного пізнання (яке не може сприймати на віру ніяких ідей і яке не може виходити з яких то б не було апріорних переваг, для якого не існує «добрих» чи «поганих» політичних діячів, партій, соціальних груп) і моральної оцінки історичних подій. На уроках (лекціях) з історії є місце і для об'єктивних досліджень минувшини (зрозуміло, мова йде не про принципово недосяжну абсолютну істину), і для емоційно забарвлених засуджень чи виправдань. *Не можна тільки видавати етичні судження за результати наукових досліджень, повторюючи абсурдні твердження про те, що ніби «партійність» цілком сумісна з об'єктивністю*.

На нашу думку, у пошуках нової концепції історичної освіти не обійтись без докладного зіставлення розумового виховання з навчанням. А саме: навчання — основоположна, фундаментоутворююча складова розумового виховання, але не більше.

Мету розумового виховання В.О.Сухомлинський визначав коротко і однозначно — розвиток інтелекту, а ідеал вбачав у тому, щоб у самостійне життя не вступала жодна не вихована у розумовому відношенні людина (1;92).

У педагога не зустрічається термін «виховуюче навчання», однак заклик «виховуйте знаннями» пролунав у статті з красномовною назвою «Слово до спадкоємця».

«Виховуюче навчання» і «виховуйте знаннями». Хіба це не «масло масляне»? Ми проти ототожнення цих понять. У першому — надія на якийсь фаталізм: знання нібито виховують самі по собі, але ж кожному практику відомо, як це далеко від істини.

Що ж означає «виховуйте знаннями» в тлумаченні Василя Олександровича? Справа в тому, що навчання стає вихованням там, де є турбота наставника про людську гідність школяра (5;407;409—410). Це та сама педагогіка співробітництва, яка хоч і не проголошувалась В.О. Сухомлинським, як свого часу дехто це робив у задирливій формі, але сутністю своєю пронизувала всю його творчість.

Важко знайти серед учених і практиків тих, хто б так, як Василь Олександрович, враховував труднощі навчання. Він вважав це закономірним (див.:5;524). Одним із перших у сучасній педагогіці він заговорив на повний голос про гармонію знань і вмінь учнів. Маємо на увазі сформульовані ним 12 умінь і навичок у шостій бесіді «Розмови з молодим директором» (4;567), поради щодо виховання самодисципліни розумової праці (2;618), економного і розумного використання часу (3;648—652) та ін.

Ці поради варто враховувати. Добре, що ця робота вже йде (Ю. Войцеховський. Мета і завдання шкільної історичної освіти. — «Історія в школі», 1996, № 2; Правда історії... В чому вона? — «Відродження», 1994, № 1 та ін.). Спадщина В.О.Сухомлинського — надійний компас на цьому шляху.

Знання, зазначав він, — *поняття багатогранне: знаннями є і те, що потрібно запам'ятати, і те, що запам'ятовувати не обов'язково, а потрібно осмислити*. Чим старанніше учень заучує, тим гірше він вчиться, менше знає; найчастіше краще вчиться не той, хто сумлінно сидить за підручниками, а той, хто багато читає (В. Сухомлинський. Парадокси обучения. — «Літературна газета», 1965, 16 сентября).

Як саме унікав цих парадоксів павлиський педагог, ми маємо змогу знов простежити на досвіді В.О. Сухомлинського — вчителя історії. «Викладаючи історію, автор цієї книги завжди намагався не допустити того, щоб учні в своїх відповідях відтворювали те, що розповідалось вчителем, або читалось у підручнику. Оволодіння знаннями — це не повторення вивченого або прочитаного, а поглиблений аналіз фактів, розкриття нових причинно-наслідкових зв'язків між явищами» (ЦДАВО України. Ф.5097, оп.1, спр.92, арк. 24—25). В.О. Сухомлинський наводить питання, які розглядались при вивченні теми «Падіння кріпосного права в Росії» (5;225—226), на які не можна відповісти без знання

фактичного матеріалу, але знання у цих відповідях не просто повторюються, а поглиблюються, розвиваються.

«При такому оволодінні знаннями важливість праці учня ніколи не вимірюється кількістю сторінок підручника», — підкреслював педагог (ЦДАВО України. Ф.5097, оп.1, спр.92, арк.24).

А на прикладі вивчення теми «Нідерландська буржуазна революція» вчений показав, що чим глибше знання загальних закономірностей, тим краще орієнтується учень в конкретних фактах, тим краще він знає їх, але знає без заучування. «Завдяки цьому учневі тим легше вчитися, чим більше він знає» (5;225).

«Дитина — учень — людина», а не «п'ятірочки чи трійочки» — ось головне у працях В.О.Сухомлинського. Саме такий особистісно-гуманний, а не імперативний підхід до дітей повинен лягти в основу історичної освіти в Україні (Ш.А. Амонашвили. Личностно-гуманная основа педагогического процесса. Минск, 1984).

Ця позиція павлиського педагога не всім була до вподоби, дехто називав його «абстрактним гуманістом». «За будь-яких обставин я буду стояти прямо», — писав він друзям. І тут же: «Горизонтальна лінія — лінія змії, — писав Джон Рід. — Людина вертикальна». «Людина неповторна!», «Бачу людину», «Людина — найвища цінність», «Людяність — це талант», «Совість — міра усіх вчинків», «Моральна свобода — велике людське багатство...», — на повний голос заявляв він, не боячись зіпсувати собі біографію інакомисленням. Чим більше замислюєшся над цією сторінкою історії педагогіки і, взагалі, над цією «боротьбою з абстрактним гуманізмом», тим більше приходиш до висновку, що це була боротьба саме з гуманізмом конкретним. Почуття доброти, людяності, співчуття, совісті, чесності опонентам Сухомлинського тоді у 60-х, та й у 70—80-х рр. заважали спокійно жити і працювати за шаблоном.

Тому така ненависть до абстрактного гуманізму, таке бажання переконати всіх, що все умовно: добро і зло, справедливість і безчестя. Відносність моралі врятує все: урівняти чесність і підступність, мужність і боягузтво. А якщо так, якщо все розглядати з точки зору вигоди для певного класу, шару, держави, то й не буде морального суду, немає моральної відповідальності. На Сухомлинського нападали за те, що той ігнорував

класовий підхід, а насправді він ігнорував «абстрактну класовість», яку було легко приладнати до особистих потреб і кон'юнктури.

Ось такий присуд всій цій метушні з «абстрактним гуманізмом», але загроза повторення цієї історії, вже у вигляді фарсу, існує і в наш час в Україні. Тому конче потрібно якомога вище підняти той прапор, який намагались вихопити у Сухомлинського. (Ю. Азаров. Гражданственность и человечность. — «Коммунист», 1976, № 8, с.67).

Уся історія, особливо історія останнього століття, свідчить про необхідність гуманізації історичної освіти, «олюднення» історії, про що писав В.О. Сухомлинський (1;117;4;223 та ін.). Адже не секрет, що в українському суспільстві не поодинокі думки про дегуманізацію людини, про кінець культури, які, по суті, перекреслюють всю гуманістичну традицію людства і будь-які реальні практичні зусилля, спрямовані на його соціально-культурний і моральний прогрес. У кращому випадку, сьогодні і в педагогічній пресі, і серед вчителів майже припинилося обговорення цих питань. Зневіра

у гуманізмі переростає у декого на заперечення. Імпонує думка філософів: дегуманістичні погляди треба вважати не тільки помилковими, але і глибоко аморальними, адже логіка такого заперечення веде до сумнівів у можливості морального існування і вдосконалення людини. (И.Т. Фролов. О человеке и гуманизме. Работы разных лет. М., 1989, с.288).

Нам здається, що перелом ситуації можливий. Запорука тому — життя і діяльність В.О. Сухомлинського, його спадщина, а також непереборна сила історичного поступу суспільства, прогрес людської цивілізації в ім'я людини. Ось та перспектива, яка кличе до дії на соціальному та індивідуальному рівнях, до діалогу і злагоди в ім'я цієї дії. *Об'єднуючою ідеєю у навчально-виховному процесі з історії може і повинна стати ідея гуманізму.*

**Володимир Абаїмов,
Геннадій Стрельський**

